

УДК 631:368.914.2

НАТАЛІЯ ЛАВРІНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Соціально-економічний статус пенсіонерів та можливі напрями реформування пенсійної системи в Україні

Анотація

Статтю присвячено дослідженню особливостей соціально-економічного статусу пенсіонерів у сучасних українських реаліях. Автор статті користується як статистичними даними, так і кількісними даними соціологічних опитувань (моніторингові дослідження Інституту соціології НАНУ та порівняльні дані Європейського соціального дослідження). Цей широкий соціальний контекст дає змогу визначити місце українських соціальних феноменів у європейській реальності, ліпше зрозуміти як особливості життя українського суспільства, так і можливі напрями його розвитку, в тому числі щодо реформування пенсійної системи.

Як політики, так і масова свідомість українського суспільства ще не мають ясного бачення: як (крім збільшення розміру пенсійних виплат) має розвиватися система пенсійного забезпечення в нашому суспільстві. У ЗМІ, у виступах політичних лідерів функціонує багато стереотипних суджень з приводу оптимального віку виходу на пенсію жінок та чоловіків; стосовно потреби/непотреби праці для людини в пенсійному віці; щодо "кращого" матеріального становища в пенсіонера, котрий живе в розширеній сім'ї, ніж у пенсіонера-одинака. Завданням авторки було перевірити відповідність цих стереотипних суджень об'єктивним обставинам життя пенсіонерів у сучасній Україні. Прикінцеві висновки мають практичне значення, зокрема українському урядові не слід побоюватися непопулярних дій у царині підвищення пенсійного віку. Це загальносвітова тенденція, що не збігається із мріями та настроями населення будь-якої країни, але є необхідною з економічних обставин.

Ключові слова: статус пенсіонера, пенсійна реформа, ейджизм, праця пенсіонерів

Україна належить до країн з великою часткою населення похилого віку. На початок 2013 року ця частка становила у містах — 20,6%, у селах — 23,2% [Населення України, 2014: с. 86]. На тлі загальної тенденції зниження чисельності населення у нашій країні його старіння в найближчі десятиліття прогресуватиме; зростатиме частка людей похилого віку, що вимагає значних зусиль з боку суспільства із забезпечення гідного життя для цієї категорії населення. В наші дні старість і пов'язаний з нею вихід на пенсію визначаються законом. Мається на увазі вікова межа, коли більшість людей закінчують трудову діяльність і можуть розраховувати на різні види соціальної підтримки, зокрема — на пенсію.

Соціальна група пенсіонерів рідко є предметом наукових соціологічних, психологічних і економічних досліджень. На жаль, суспільствознавці (можливо, несвідомо) дотримуються стереотипних уявлень про цю соціальну групу (що ще має місце в повсякденній свідомості) як про неперспективну і нецікаву для майбутнього країни. Але в сучасних спільнотах, коли після виходу на пенсію значна частина пенсіонерів живуть і двадцять, і тридцять років, виникає завдання адаптації цих людей до швидко мінливих соціально-економічних умов життя. Також актуальним є розроблення певної соціальної політики щодо цієї категорії населення.

В українському суспільстві розпочате реформування пенсійної системи перебуває далеко від завершення. Як науковці, політики, так і масова свідомість ще не мають ясного бачення, якою має бути оптимальна система пенсійного забезпечення для нашого суспільства. У ЗМІ, у виступах політичних лідерів побутує багато стереотипних суджень з приводу оптимального віку виходу на пенсію жінок та чоловіків; стосовно потрібності/непотрібності праці для людини пенсійного віку; щодо “кращого” матеріального стану пенсіонера, котрий живе в розширеній сім'ї, ніж того, хто живе як одинак. Авторка статті ставить завдання перевірити ці стереотипні судження на відповідність їх реаліям українського суспільства, що, своєю чергою, може допомогти у виборі орієнтирів подальшої побудови пенсійної системи.

Статус пенсіонерів та матеріальні умови їхнього життя

Міжнародна благодійна організація Help Age International склала рейтинг країн з огляду на якість умов життя для літніх людей — Global Age Watch Index 2014 [Global, 2014]. Цей індекс оцінює рівень життя людей похилого віку у 96 країнах за рівнем ВВП на душу населення, забезпеченістю медичними послугами, рівнем пенсійного забезпечення та наявністю підтримки людей похилого віку з боку соціального середовища. За цим показником Україна за останній час опустилася із 66-го на 82 місце (між Ганою і Марокко) — це найгірший показник для Східної Європи. Найсприятливішими країнами світу щодо якості життя тих, кому за 60, визнано Норвегію, Швецію і Швейцарію. Серед країн колишнього СРСР найвищу позицію посідає Естонія (20 місце), вона увійшла до топ-20 найблагополучніших за цим показником країн, Грузія — 28 місце, далі йдуть Латвія (35),

Вірменія (40), Литва (60), Таджикистан (61), Білорусь (64), Киргизія (63), Росія (65) і Молдова (74 місце).

Згідно з офіційними даними Пенсійного фонду України, на 01.10.2015 року загальна чисельність пенсіонерів становила 12 275 138 осіб, середній розмір пенсійної виплати — 1691,55 грн [Пенсійний фонд України, s.a.].

Переважаюча частина серед одержувачів пенсійних виплат — це пенсіонери за віком (77%). Треба сказати, що грошовий еквівалент більшості видів пенсійних виплат приблизно однаковий: середній розмір пенсії за віком — 1687,15 грн; з інвалідності — 1456,07 грн; у зв'язку із втратою годувальника — 1505,34 грн, за вислугу років — 1762,70 грн.

Найменша пенсія — це соціальна пенсія, середній розмір якої на 01.10.2015 року дорівнював 1045,70 грн. Соціальну пенсію можна визначити як щомісячні виплати з Пенсійного фонду, призначені непрацюючим, непрацевдатним громадянам, які не мають права на трудову пенсію. Правовий режим надання соціальної пенсії різниться залежно від категорії одержувачів пенсії, а також причини відсутності права на трудову пенсію.

На тлі малого грошового еквівалента більшості видів пенсій виділяється “довічне грошове утримання суддів” (16 633,69 грн), призначене 1407 особам, які працювали на посадах суддів. (Такий значний розмір пенсій для суддів за умов корумпованості суддівської системи в цілому становить додаткову синекуру, пов'язану з посадою судді.)

За даними щорічного моніторингового опитування населення України, здійснюваного Інститутом соціології НАНУ [Моніторинг, 2014], у 2014 році 5,6% пенсіонерів нашої країни мали пенсію до 1000 грн; 81,6% — в інтервалі від 1000 до 1999 грн і тільки 9,3% — в інтервалі 2000–2999 грн; пенсію, що перевищує 3000 грн, отримували лише 3,5% пенсіонерів. Цей розподіл пенсіонерів залежно від розміру призначеної їм пенсії стосується всієї сукупності громадян України, які отримують різні види пенсійного забезпечення. Але проведені демографами дослідження [Населення України, 2004: с. 45] свідчать, що більшість населення похилого віку і в міських поселеннях, і в сільській місцевості України проживають у складі сім'ї. Це підтверджують і матеріали переписів населення, і дані вибіркового соціально-демографічних обстежень. Переважають нуклеарні сім'ї та розширені нуклеарні сім'ї, тобто дуже часто літні люди мешкають у домогосподарстві зі шлюбним партнером або зі шлюбним партнером і ще з кимось із дітей чи родичів. Тому, вивчаючи матеріальне становище пенсіонерів, потрібно враховувати феномен їх спільного чи самостійного проживання. Річ у тому, що, як правило, в українській розширеній нуклеарній родині ведеться спільне господарство з об'єднаним сімейним бюджетом і таким чином відбувається перерозподіл матеріальних ресурсів між членами родини.

Так, у 2013 році лише кожен шостий чоловік-пенсіонер та кожна третя жінка-пенсіонерка жили самотньо і вели власне домогосподарство. Мало серед людей похилого віку і тих, хто має постійного партнера — чоловіка або жінку: в нуклеарній родині живе чверть чоловіків та кожна шоста жінка (табл. 1). Найпоширенішою формою існування для чоловіків пенсійного віку є життя в розширеній нуклеарній родині (52,0%), серед жінок ця форма сімейного життя властива 27,6%. Цікавим є такий факт: спостерігаються

значні гендерні відмінності, і якщо більшість літніх чоловіків живуть у сім'ї, то серед жінок найбільшою є частка тих, хто проживає самотньо. Але причини цього явища — це предмет спеціальних досліджень.

Таблиця 1

Типи сімейного стану пенсіонерів, 2013, %

<i>Тип проживання</i>	Чоловіки	Жінки
Самотньо	17,3	33,8
З чоловіком/дружиною	22,5	14,9
З чоловіком/дружиною і дітьми/родичами	52,0	27,6
З дітьми чи родичами	8,2	23,7

Джерело: вибіркєве соціально-демографічне обстеження “Літні особи в Україні: умови життя та соціальне самопочуття” (Режим доступу: www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf)

В українському соціумі існує уявлення, що матеріальний рівень пенсіонерів, які живуть із партнером або родичами, вищий, ніж у тих, хто живе самотійно. Чи відповідає це реальності? За даними моніторингових опитувань населення України, що наведені в таблиці 2, перерозподіл матеріальних ресурсів у нуклеарній або розширеній нуклеарній родині справді відбувається, але не завжди на користь літньої людини.

Таблиця 2

Сукупний дохід на одного члена сім'ї, де мешкає пенсіонер, порівняно із розміром пенсії, %

<i>Розмір доходу</i>	Частка сімей, що мають такий дохід на одного члена сім'ї	Частка пенсіонерів за розміром пенсії
До 1000 грн	12,7	5,6
1000–1999 грн	67,7	81,6
2000–2999 грн	13,4	9,3
Понад 3000 грн	6,2	3,5

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014; розрахунки автора.

На жаль, значна частина українських сімей живуть дуже бідно, але й у такій ситуації пенсіонерам іноді доводиться ділитися своїм доходом з іншими членами родини, особливо якщо цього потребують їхні внуки. Так, у результаті обстеження умов життя домогосподарств [Інформаційно-аналітична записка, 2014] через моніторинг показників бідності у 2013 році одержано такі дані:

- межа бідності за відносним критерієм (75% медіанного значення сукупних еквівалентних витрат населення) за 2013 рік становила 1187

- грн на місяць; рівень бідності становив 24,5%, тобто чверть населення підпадає під визначення “бідні”;
- межа крайньої бідності (60% медіанного значення сукупних еквівалентних витрат населення) за 2013 рік становила 950 грн; рівень крайньої бідності в Україні становив 11,0%;
- рівень бідності серед зайнятих за відносним критерієм становив 20,0%;
- рівень бідності серед дітей до 18 років становив 32,6%.

Порівняльний аналіз даних, наведених у таблиці 2, дає змогу зробити висновок, що половина пенсіонерів, які живуть у родині із найнижчим доходом на одного члена сім’ї (до 1000 грн), перерозподіляють якусь частку своєї пенсії на користь родини. Такий висновок можна зробити на підставі того факту, що тільки 5,6% пенсіонерів отримують пенсію у розмірі до 1000 грн (найменша пенсія — “соціальна” — становила на час опитування 976,04 грн), але кількість сімей із таким низьким доходом, у яких проживає пенсіонер, сягає 12,7%. Можна припустити, що решта пенсіонерів, які живуть у таких родині, мають більшу пенсію, ніж 1000 грн, тобто можуть якось допомагати своїй родині.

Межа доходу у 2000–2999 грн на одного члена родини є таким рівнем добробуту в родині, коли розподіл сімейних ресурсів, умовно кажучи, вже покращує матеріальне становище пенсіонера, який живе у цій родині. Частка сімей, які мають у своєму складі пенсіонерів і в яких дохід на одного члена родини перевищує 3000 грн, вже удвічі більша, ніж частка пенсіонерів, які отримують таку пенсію. (Можна припустити, що решта пенсіонерів із цих сімей отримують нижчу пенсію.)

Означені закономірності підштовхують до висновку, що проблема підвищення якості життя пенсіонерів — це комплексна проблема, тісно пов’язана з необхідністю покращення рівня життя усього населення України, що потребує, перш за все, підвищення вартості робочої сили. У 2014 році мінімальна заробітна плата одного працівника, зайнятого в економіці України, становила лише 1218 грн. Попри поширену думку, що зараз у нашій країні найгірше матеріальне становище в пенсіонерів, обстеження домогосподарств свідчать, що найбільш уразлива категорія наших громадян — це діти. У 2013 році рівень бідності серед дітей віком до 18 років становив 32,6%.

Зараз в Україні спостерігається розбалансована з огляду на стимулювання праці структура доходів населення, коли частка соціальних виплат впритул наблизилася до частки заробітної плати. Так, якщо у 2012 році частка соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів у структурі доходів населення становила 37,2%, то у першому кварталі 2014-го вона збільшилася до 40,8%. При цьому частка заробітної плати майже не змінилася — 41,8% та 42,4% відповідно. Неефективна структура доходів населення, надмірна частка соціальних трансфертів, динаміка яких не залежить безпосередньо від рівня економічної активності їх одержувачів, знижують мотиваційні стимули до праці, породжують утриманські настрої серед працездатного населення та загрожує дефолтом бюджету.

Виразніше характеризує рівень життя пенсіонерів не абсолютна цифра їхніх пенсій, а частка доходів, яку вони вимушені витратити на харчування. Приблизно у половині пенсіонерів України пенсійних надходжень вистачає тільки на харчування (46,1%), але й ті, іноді голодують (3,9%). Частка пенсіонерів (46,5%), більш благополучних щодо матеріальної забезпеченості, також близька до половини (46,5%); їм вистачає грошей загалом на прожиття та все необхідне, але заощадження вони не можуть робити. Тільки мізерна частка пенсіонерів (0,5%) живе у повному достатку (табл. 3).

Таблиця 3

Узагальнена характеристика матеріального стану сімей пенсіонерів, 2014

<i>Матеріальний стан за останні 2–3 місяці</i>	<i>%</i>
Часто не маємо грошей та харчів — інколи жебракуємо	1,1
Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	3,9
Вистачає лише на продукти харчування	46,1
Вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень	46,5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,9
Живемо у повному достатку	0,5

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014; розрахунки автора.

Але “не хлібом єдиним” живе людина. Право на гідну старість передбачає можливість задовольняти різноманітні матеріальні й духовні потреби особистості. Вихід на пенсію є моментом, коли людина мусить переглянути свою ідентичність та потреби. Можливо, з віком коло потреб звужується, але можуть з’являтися нові потреби, пов’язані з новим статусом пенсіонера і з процесом старіння, з погіршенням стану здоров’я та з необхідністю мати пряму допомогу з боку інших осіб; поряд із тим збільшення вільного часу, пов’язане із виходом на пенсію, може дати змогу реалізувати певні потреби й бажання, що були відкладені до цього моменту. Пенсіонерам, що були опитані, в рамках Моніторингу ІС НАНУ, понад усе бракує задоволення базової психологічної потреби особистості — “упевненості у власному майбутньому” (73,4%). Потребу у грошових заощадженнях (як певному монетарному еквіваленті можливості отримання необхідних продуктів харчування, медикаментів та медичних послуг) та їх нестачу пенсіонери зазначають іще частіше (81,6%), і лишень 6,1% опитаних пенсіонерів мають такі заощадження, і їм вистачає їх.

Незважаючи на те, що майже у половині пенсіонерів пенсійних надходжень вистачає тільки на харчі, про брак “можливості купувати необхідніші продукти” зазначає майже кожен третій пенсіонер. Назагал для половини пенсіонерів харчування, яке вони можуть себе дозволити, має вимушений характер: тобто вони позбавлені “можливості харчуватися відповідно до своїх смаків”.

Зрозуміло, що нестача грошей унеможливорює майже для половини пенсіонерів, що були опитані, “повноцінне проведення відпустки”; “мати повноцінне дозвілля” не може третина опитаних пенсіонерів. За умов браку

матеріальних ресурсів для нормального життя значна частина пенсіонерів хотіли б мати додатковий заробіток. Цієї можливості не вистачає 39,1% пенсіонерів.

Таблиця 4

Оцінка пенсіонерами достатності ресурсів та життєвих можливостей, 2014, %

<i>Ресурси та можливості</i>	Не вистачає	Важко сказати	Вистачає	Не цікавить
Вміння жити в нових суспільних умовах	44,3	31,2	20,0	4,5
Здоров'я	69,7	14,8	14,6	0,9
Необхідний одяг	13,3	13,7	62,0	11,0
Хороше житло	19,1	18,9	54,1	7,9
Сучасні економічні знання	31,1	23,4	14,6	30,9
Упевненість у власному майбутньому	73,4	16,6	8,6	1,4
Необхідна медична допомога	57,8	20,7	16,4	5,1
Необхідні меблі	13,3	14,2	51,7	20,8
Сучасні політичні знання	24,5	23,7	22,9	28,9
Рішучість у досягненні своїх цілей	25,7	33,3	30,0	11,0
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	46,5	26,5	11,0	16,0
Можливість повноцінно проводити відпустку	45,1	18,1	12,9	23,9
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	30,9	22,3	43,6	3,2
Повноцінне дозвілля	34,8	21,8	25,2	18,2
Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків	51,8	21,8	22,3	4,1
Можливість мати додатковий заробіток	39,1	15,6	9,7	35,6
Заощадження, які б підтримали добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків	81,6	10,3	6,1	2,0

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014; розрахунки автора.

Конкурентоспроможності пенсіонерів на ринку праці дуже зашкоджують ейджистські стереотипи. Ейджизм — несправедливе або жорстоке ставлення до літньої людини, інституціалізоване через соціальну політику, ідеологію та громадську думку. Ідеологічним ґрунтом для ейджизму слугує набір стереотипів щодо осіб похилого віку: що, буцімто, всі вони мають слабе здоров'я; що літня людина не може навчатися; що її інтелект із віком дуже погіршується. Ці стереотипи формує соціальна система, і вона ж нав'язує літнім людям певні стандарти поведінки: до активної трудової старості та позитивного світосприйняття літніх людей оточення ставиться радше як до відхилення від норми, натомість до пасивної та хворобливої поведінки — як до норми для літньої людини.

За даними опитування населення України, що наведені в таблиці 4, кожному шостому пенсіонері “здоров’я” вистачає, така ж частка пенсіонерів вагалася, “вистачає їм здоров’я чи ні”; водночас приблизно третина пенсіонерів ще можуть працювати і децю більше (39,1%) бажають, але не можуть мати додатковий заробіток.

Особливо важливо, що, як свідчать дослідження цієї соціальної групи, бажання працювати у похилому віці корелює з рівнем освіти пенсіонера. Понад половину (52%) пенсіонерів з повною вищою освітою працювали після виходу на пенсію або продовжують працювати й зараз, тоді як серед респондентів із повною загальною середньою освітою і нижчим освітнім рівнем ця частка значно менша (43%) [Населення України, 2014: с. 112].

Ураховуючи феномен старіння суспільства, коли частка літніх людей зростає швидкими темпами, а частка потенційних молодих працівників скорочується, виникає питання: чи зможе суспільство в перспективі заповнити вивільнені робочі місця, а найголовніше, чи буде нова робоча сила якісно рівноцінна тій, що пішла на пенсію. Сучасна економіка з її розвиненою науково-виробничою сферою вимагає від працівника високого рівня освіти, стійких робочих навичок, здатності підвищувати свій професійний рівень. Фізична сила, швидкість і тренованість організму залишаються запитуваними вже не таким широким колом професій, як досі. *Досвід країн із розвинутою економікою показує, що економічно вигідно утримувати активну і працездатну частину літнього населення країни в різних секторах економіки. В Україні, країні з украй низьким пенсійним забезпеченням, такий підхід може допомогти ще працездатним пенсіонерам розв’язати проблему гідного рівня життя в літньому віці.*

У ситуації, коли у переважної більшості пенсіонерів пенсії вистачає тільки на прожиток, можливість мати додатковий дохід стає дуже важливою для них. Так, у міських домогосподарствах, що складаються тільки з осіб, старших за 60 років, наступною за вагомістю статтею доходів є оплата їхньої праці: її частка становить 10%. У сільських мешканців питома вага оплати додаткової праці не перевищує 4%. Це пов’язане передовсім із тим, що в сільській місцевості практично немає можливостей для працевлаштування пенсіонерів, навіть якби вони бажали продовжити трудову діяльність після виходу на пенсію. Натомість у сільських домогосподарствах істотно вищими є доходи від особистого селянського господарства. Так, у 2012 році в структурі доходів питома вага продукції, отриманої з особистого селянського господарства та від самозаготівель, становила 9,3% у сільській місцевості й лише 1,8% — у містах, а доходи від продажу продукції з особистого селянського господарства — 7,5% та 0,5% відповідно.

За іншими статтями доходів різниця між міськими та сільськими домогосподарствами пенсіонерів є несуттєвою. Так, доходи від підприємницької та індивідуальної трудової діяльності становлять менш як 1% і в містах, і в селах; пільги та субсидії в доходах міських домогосподарств становлять 2,3%, сільських — 1,2%, грошова допомога від родичів та інших осіб коливається у межах 2–3% [Населення України, 2014: с. 75].

У громадській думці населення України існує уявлення, що багатьом пенсіонерам матеріально допомагають діти. Але насправді, як показують

вибіркові обстеження домогосподарств і соціологічні опитування, в тому випадку, якщо пенсіонери живуть окремо від своїх дітей, допомога останніх вкрай рідкісне явище. Якийсь перерозподіл ресурсів на користь літніх людей відбувається у разі спільного проживання, але тільки у відносно благополучних з огляду на матеріальний добробут сім'ях. Ці факти ще раз вимагають від держави підвищення пенсій для літніх людей. За умов низьких доходів у більшості населення допомога з боку дорослих дітей стає неможливою.

Таблиця 5

Самовизначення пенсіонерами України свого соціального статусу на умовній драбині соціальної дистанції, %

Самооцінки становища	Пенсіонери	Усе населення
1 Найнижче становище	9,9	5,8
2	16,6	12,2
3	37,3	32,4
4	25,5	33,4
5	8,1	12,5
6	1,3	2,9
7 Найвище становище	1,3	0,8

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014; розрахунки автора.

Для більшості людей вихід на пенсію означає початок нового життєвого етапу, пов'язаного з падінням рівня доходів, а також, здебільшого, зі зміною соціального статусу. І якщо до виходу на пенсію індивід мав *досягнутий* статус, який визначається з огляду на належність до певної професії чи посади, а також рівня матеріальної забезпеченості, то тепер людина стає носієм *приписаного* статусу, тобто соціальної позиції в суспільстві, продиктованої йому на підставі досягнення певного віку. За даними опитування, пенсіонери України оцінюють свою позицію в суспільстві дуже низько. На умовній драбині соціальної дистанції, що наведена у таблиці 5, вони найчастіше відводять собі три найнижчі сходинки. У сумі 63,8% пенсіонерів таким чином визначають своє соціальне становище в суспільстві. Лише кожен десятий пенсіонер відносить себе до однієї із трьох вищих сходинок (у сумі — 10,7%). Таке визначення пенсіонерами свого соціального статусу в соціальній структурі суспільства є закономірним наслідком їхнього низького економічного статусу, існування на межі фізичного виживання.

Можливі напрями подальшого реформування пенсійної системи в Україні

Поряд із багатьма іншими соціальними проблемами, які доводиться постійно розв'язувати українській державі в останні десятиліття, удосконалення пенсійної системи, її реформування було і залишається актуальним до сьогоднішнього дня. Реформа пенсійної системи, що почалася у 2004 році

й була продовжена пенсійним законом 2011 року, мала на меті створення нової, сучасної страхової трирівневої пенсійної системи, яка б гарантувала пенсіонерам пенсії, адекватні їхньому трудовому внеску, істотно підвищила розмір пенсій, посилила стимули до праці працездатного населення, збалансувала інтереси пенсіонерів (отримання гарантованої й достатньої для нормального існування пенсії) і зайнятого населення, яке робить пенсійні відрахування в пенсійний бюджет.

1 січня 2004 року в Україні набрав чинності Закон “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, яким до пенсійної системи України були запроваджені принципи соціального страхування. Водночас були законодавчо оформлені та введені додаткові недержавні пенсії. У цілому ця реформована структура має становити трирівневу пенсійну систему: перший рівень — солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування; другий рівень — додаткові обов’язкові індивідуальні пенсійні рахунки; третій рівень — добровільне приватне пенсійне страхування. Впровадження другого рівня поки що відкладається, а третій рівень — добровільне приватне пенсійне страхування — діє від 2004 року. Ці реформи заклали основи для створення в Україні змішаної державно-приватної, солідарно-накопичувальної системи.

Наступним кроком був Закон України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” (від 8 липня 2011 року), який затвердив найостанніші на даний час параметричні пенсійні реформи. Сутність цих реформ можна стисло викласти так.

- Законом підвищується пенсійний вік для жінок до 60 років (поступово, по шість місяців щороку). Для жінок встановлено трирічний перехідний період, щоб вони могли вибрати, за яким пенсійним законодавством вони отримуватимуть пенсію за віком — за старим чи новим, що, в разі вибору відтермінованого виходу на пенсію, передбачає більший розмір пенсії. Зокрема, якщо особа відтермінує вихід на пенсію, то збільшення розміру пенсії становитиме 6 відсотків за кожен із перших п’яти років додаткової праці і 9% — за кожен рік, починаючи з шостого.
- Трудовий стаж, потрібний для призначення пенсії в повному розмірі, було збільшено до 30 років для жінок і до 35 років для чоловіків.
- Мінімальний страховий стаж, необхідний для призначення будь-якої пенсії, також збільшено (з 5 до 15 років).
- Пенсійний вік для державних службовців-чоловіків підвищений до 62 років.
- Максимальну заробітну плату для розрахунку внесків встановлено на рівні 17 прожиткових мінімумів.
- Максимальну пенсію за цим законом встановлено на рівні десяти прожиткових мінімумів.
- Пенсії державних службовців віднині розраховуються як 80% посадового окладу, а не 90%.
- Упроваджено також зміни для військовослужбовців: їм необхідно робити внески впродовж тривалішого періоду служби; цей закон пе-

редбачає поступове збільшення вислуги років для військовослужбовців до 25 років.

- Депутати парламенту вже не отримуватимуть більшу пенсійну допомогу порівняно з іншими громадянами.

Ці пенсійні реформи сприятимуть поліпшенню фінансової сталості 1-го рівня пенсійної системи. На жаль, загалом реформування пенсійної системи йде дуже повільно, не збалансовано з особливостями функціонування економіки країни; також бере гору страх перед вчиненням непопулярних у населення дій.

У подальшому значні законодавчі зміни в пенсійній системі набрали чинності від 1 січня 2015 року. Остання законодавча ініціатива у цьому напрямі — Закон України “Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України” № 76-VIII змінює розміри “спеціальних пенсій”, ліквідує достроковий вихід на пенсію за 1,5 року до досягнення пенсійного віку, передбачає, що окремі види надбавок та підвищень до пенсій встановлюються Кабінетом Міністрів України. У результаті цих законодавчих ініціатив з 1 грудня 2015 року розмір прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, а також так звану соціальну пенсію підвищено із 976 грн до 1074 грн. Це нижче за рівень мінімальної заробітної плати, яка на наш час становить 1378 грн. В Україні розмір мінімальної пенсії за віком (“соціальної”) дорівнює прожитковому мінімуму для непрацездатних. Величина надбавок та підвищень до пенсій (наприклад, доплати за понаднормовий стаж, підвищення пенсії учасникові бойових дій, який досяг 85 років, тощо) також прив’язана до цього дуже малого показника.

У 2016 році мінімальні пенсійні виплати зростатимуть із 1074 грн (станом на січень) у два етапи: з 1 травня — до 1130 грн та з 1 грудня — до 1208 грн. Таким чином, упродовж поточного року мінімальні пенсії будуть збільшені на 134 грн, або на 12,5%.

На 01.10.2015 року Пенсійний фонд України обслуговував 12 275 138 пенсіонерів, що вийшли на пенсію за віком (див.: [Пенсійний фонд України. Офіційний веб-сайт]). Середній розмір їхньої щомісячної пенсії становив 1691,55 грн, що дуже несуттєво перевищує прожитковий мінімум, який на цей час дорівнює 1330 грн. Але й ці дуже невеликі гроші Пенсійний фонд не може забезпечити без додаткового фінансування з Державного бюджету. Наразі найсерйознішою проблемою є надзвичайно великі державні витрати на пенсійне забезпечення; у 2015 році Пенсійний фонд отримав із бюджету 90,6 млрд грн, що вдвічі більше за середній обсяг державних видатків на пенсійне забезпечення у країнах Європейського Союзу. Крім того, більша частка цих коштів витрачається на відносно молодих і здорових людей, які в інших європейських країнах не мали б права на пенсію (див. табл. 6).

Реформи 2011 року щодо підвищення пенсійного віку для жінок (до 60 років) і збільшення страхового стажу (до 35 років для чоловіків і 30 років для жінок) є доволі вдалим соціально-політичним кроком українського уряду, але занадто застережним з огляду на європейську практику виходу працівника на пенсію (див. табл. 6).

Таблиця 6

Пенсійний вік та середня тривалість життя на пенсії у країнах Європи

Країна	Пенсійний вік		Середня тривалість життя на пенсії	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки
Бельгія	65	65	19,1	14,2
Велика Британія	65	65	23,1	15,7
Ірландія	65	65	22,9	14,7
Ісландія	67	67	14,5	10,8
Іспанія	65	65	18,5	14,3
Італія	65	65	24,9	24,9
Нідерланди	65	65	16,7	12,4
Німеччина	65	65	20,8	16,8
Португалія	65	65	17,0	13,0
Франція	62	62	24,9	19,8
Україна	60	60	13,1	2,9

Джерело: Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 2. – С. 6. – (Режим доступу: <http://www.pension.kiev.ua>).

У багатьох європейських країнах, як і в Україні, спостерігається процес “старіння населення”, зростає частка осіб пенсійного віку, що призводить до збільшення навантаження на працездатне населення і до значних відрахувань з державного бюджету в допомогу пенсійному фонду. Тому основним результатом пенсійних реформ, проведених в країнах Західної Європи, стало законодавче підвищення пенсійного віку в більшості із цих країн до 65 років як для чоловіків, так і для жінок, а також пропорційний розподіл пенсійних внесків між роботодавцями й працівниками.

Вихід на пенсію для жінок і чоловіків у 65 років практично став нормою для країн Західної Європи. Винятком була Франція, яка довгий час зберігала рубіж виходу на пенсію у 60 років. Але й вона в 2010 році збільшила цей показник до 62 років, як для жінок, так і для чоловіків. З урахуванням негативних демографічних тенденцій, що є типовими для цих країн (зниження народжуваності, зменшення чисельності працездатного населення і збільшення чисельності населення старших вікових груп), уряди більшості країн Західної Європи планують у майбутньому підвищувати пенсійний вік майже до 67 років. Наприклад, Ісландія вже збільшила пенсійний вік для своїх громадян до цієї вікової межі.

У ситуації, коли Україна має обмаль резервів для поповнення Пенсійного бюджету за одночасного існування тенденції до зменшення чисельності працездатного населення, яке “годує” сучасних пенсіонерів, уряд буде змушений прискорити рух пенсійних реформ у бік збільшення віку виходу на пенсію. Імовірно, дії уряду в цьому напрямі будуть непопулярними серед населення України, але, як свідчить досвід інших країн, вони справді необхідні. У зв’язку з цим постає питання: що саме населення України думає з

приводу оптимального, бажаного віку для завершення трудової кар'єри та виходу на пенсію? Друга конче важлива обставина, яку потрібно з'ясувати, щоб проводити соціальну політику у цьому напрямі, — чи відрізняються уявлення українців від уявлень і поглядів населення інших країн Європи, які у своєму пенсійному законодавстві вже ухвалили непопулярні закони щодо підвищення пенсійного віку як для жінок, так і для чоловіків.

Дані Європейського соціального дослідження 2007 року дають нам підстави зробити висновок: настрої українців щодо бажаного (ідеального) віку виходу на пенсію й, таким чином, віку, коли людина закінчує працювати, дуже подібні, попри те, що українці зараз мають найменший в Європі вік виходу на пенсію (див. табл. 7).

Таблиця 7

Уявлення населення країн Європи щодо ідеального віку виходу на пенсію для жінки та чоловіка

<i>Країна Європи</i>	Жінки	Чоловіки
Австрія	42,9	48,8
Бельгія	54,7	58,1
Болгарія	58,1	59,3
Велика Британія	52,0	56,3
Данія	50,9	52,7
Естонія	50,5	54,7
Ірландія	41,8	50,7
Іспанія	54,3	56,8
Кіпр	57,0	60,5
Латвія	52,8	50,9
Нідерланди	56,9	58,1
Німеччина	47,2	53,1
Норвегія	61,4	62,7
Польща	51,1	54,8
Португалія	54,8	54,7
Росія	52,2	53,5
Румунія	52,4	57,0
Словаччина	51,3	54,0
Словенія	51,3	54,1
Угорщина	56,2	57,7
Україна	53,3	56,4
Фінляндія	56,3	57,7
Франція	54,3	58,6
Швейцарія	44,1	48,1
Швеція	53,6	56,3

Джерело: Європейське соціальне дослідження, 2007.

Бажаний для українського населення вік виходу на пенсію — для жінок 53,3 років, для чоловіків — 56,4. Практично громадяни всіх європейських країн, що брали участь в опитуванні, бажали б закінчити свою трудову кар'єру значно раніше, ніж це передбачає їхнє пенсійне законодавство. Особливо рано мріють закінчити працювати мешканці Австрії, Ірландії та Швейцарії; для них ідеальним віком виходу на пенсію є: для жінок — 41–44 роки, для чоловіків — 48–50 років. Треба розуміти, що це явище пов'язане не з лінощами у респондентів із цих країн, а з такими цінностями постмодерного суспільства, як бажання і в похилому віці мати цікаве й повноцінне життя з акцентом на особистісному розвитку та задоволеності життям (див. табл. 8).

Таблиця 8

Уявлення населення країн Європи про вік, з якого починається старість жінки/чоловіка

<i>Країна Європи</i>	Жінки	Чоловіки
Австрія	60,9	43,0
Бельгія	64,9	38,7
Болгарія	59,4	44,1
Велика Британія	64,7	66,3
Данія	60,8	42,7
Естонія	56,0	36,1
Ірландія	66,0	66,0
Іспанія	64,4	42,3
Кіпр	52,8	47,1
Латвія	50,6	51,8
Нідерланди	68,3	67,6
Німеччина	57,6	39,1
Норвегія	68,3	69,3
Польща	60,7	62,6
Португалія	63,7	63,2
Росія	57,2	59,7
Румунія	56,7	59,6
Словаччина	58,8	60,1
Словенія	57,9	57,0
Угорщина	58,3	61,3
Україна	57,3	60,3
Фінляндія	64,7	36,2
Франція	68,9	69,5
Швейцарія	57,7	45,4
Швеція	62,8	62,9

Джерело: Європейське соціальне дослідження, 2007.

Але для нас практичну цінність має висновок, що українському уряду не варто побоюватися ухвалення непопулярних рішень у царині збільшення пенсійного віку. Це загальносвітова тенденція, вона не збігається із мріями та настроями населення як у країнах Європи, так і в Україні, але є необхідною з економічних міркувань.

Річ у тому, що український уряд проводить пенсійну реформу дуже повільно, політичні амбіції, популістські гасла керівників держави та побоювання перед непопулярними заходами беруть гору над економічною необхідністю. Ще на початку 1990-х років аналітики Світового банку пропонували українському уряду рішучіше проводити пенсійні реформи, зокрема збільшувати вік виходу на пенсію для українців. Вони також звертали увагу на той факт, що дуже ранній вихід на пенсію — суто автоматично за пенсійним віком — є причиною того, що майже чверть з-поміж 11 млн пенсіонерів за віком продовжують працювати, маючи і пенсію, і заробітну плату. Тому пропонувалося підвищити вік виходу на пенсію чоловікам до 65 років і жінкам до 62 років. Але український уряд не зважився на ці реформи і час було втрачено.

У ситуації ухвалення управлінських рішень щодо віку виходу на пенсію громадян будь-якої країни показники, наведені у таблиці 9, — стосовно того, що думає населення про вік, коли починається старість для чоловіка та жінки, щодо їхніх уявлень про цей рубіж, — є більш показовими та надійними, ніж уявлення щодо ідеального (бажаного) віку виходу на пенсію (див. табл. 7–9).

Таблиця 9

**Думка населення країн Європи щодо ситуації,
коли жінка/чоловік продовжує працювати після 70 років**

Країна Європи	Жінки ^a			Чоловіки ^a		
	Більшість не схвалили б цього ^b	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це	Більшість не схвалили б цього ^b	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це
Австрія	53,9	33,9	6,2	43,4	40,3	10,2
Бельгія	70,7	24,1	4,9	55,8	35,8	7,9
Болгарія	59,0	25,9	3,8	51,3	32,3	6,8
Велика Британія	33,9	56,5	8,0	23,9	64,5	11,1
Данія	23,4	33,9	39,4	15,2	39,2	42,8
Естонія	36,5	51,0	9,0	27,4	55,8	13,5
Ірландія	40,2	51,4	4,9	28,9	57,1	9,5
Іспанія	66,2	28,2	2,4	57,8	37,0	2,9
Кіпр	66,0	28,3	1,1	51,2	40,9	2,3
Латвія	53,2	34,0	4,9	46,2	38,0	6,0
Нідерланди	56,3	31,7	10,0	44,6	39,2	14,5
Німеччина	54,8	37,8	3,4	47,0	43,6	6,4
Норвегія	17,5	40,8	41,1	14,8	39,5	45,1

Країна Європи	Жінки ^a			Чоловіки ^a		
	Більшість не схвалили б цього ^b	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це	Більшість не схвалили б цього ^b	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це
Польща	53,6	37,9	5,1	43,6	43,2	9,6
Португалія	44,8	38,6	11,4	41,5	40,6	12,3
Росія	52,1	34,5	7,0	38,9	36,3	17,3
Румунія	53,8	32,5	7,5	42,3	38,1	11,4
Словаччина	67,3	28,1	2,3	56,7	36,8	3,8
Словенія	68,6	25,5	3,1	63,4	32,7	2,8
Угорщина	57,5	36,1	2,5	55,7	37,9	3,8
Україна	61,4	21,8	8,2	52,8	26,8	13,2
Фінляндія	44,9	32,6	20,6	38,3	37,2	23,0
Франція	72,1	24,3	2,7	66,7	28,4	4,9
Швейцарія	54,1	37,1	5,3	48,1	42,8	6,7
Швеція	43,6	39,2	14,4	39,0	44,2	14,4

a Відхилення суми від 100% за рахунок тих, хто не дав відповіді на запитання.

b Об'єднані дані відповідей: “відкрито не схвалили б” і “не схвалили б, але й не демонстрували б це”.

Джерело: Європейське соціальне дослідження, 2007.

Думки населення України щодо віку, коли починається старість, збігаються з чинним пенсійним законодавством і, зокрема, з практикою виходу на пенсію, яку ми зараз маємо. Згідно з Пенсійним Законом 2011 року на пенсію зараз виходять жінки приблизно такого ж віку (57,5 року), який опитані визначили як границю, коли настає старість людини (57,3 року). Для чоловіків, на думку опитаних, це 60,3 року.

Цікаво, що населення Західної Європи має тенденцію визначати для жінок більш високий вік настання старості, ніж для чоловіків (українці — навпаки). Відомо, що жінки живуть у середньому на 7–11 років довше, ніж чоловіки (цей показник коливається залежно від країни проживання). Тому думка західноєвропейців є більш реалістичною, і саме вона є базовою для ухвалення рішення щодо однакового віку виходу на пенсію для жінок і чоловіків, що є практикою для більшості європейських країн. *З цієї точки зору розтягування на 10 років перехідного періоду щодо виходу на пенсію для жінок (по півроку за рік) є надто обережним, а також таким, що не відповідає складній економічній ситуації в державі.*

Звісно, кожне суспільство виробляє певні норми стосовно того, що має робити людина в кожен віковий період свого життя, які соціальні ролі мають бути головними для неї у цей відрізок життя. Але за сучасних умов уже нема і не може бути жорстких вікових обмежень для кожної соціальної ролі,

в тому числі й для ролі працівника. Пенсіонери як група є неоднорідними як за фізичним станом, так і за рівнем освіти та кваліфікації. За ситуації стрімкого старіння суспільства, скорочення когорти зайнятого населення суспільство може розглядати пенсіонерів як “золотий запас” для економіки країни. Чи готове населення України до такої думки стосовно пенсіонерів? За даними, наведеними в таблиці 9, уявлення населення України щодо ситуації, коли людина працює й тоді, коли їй понад 70 років, є доволі жорстко стереотипованими й негативними. Такої думки дотримується більшість опитаних (61,4% не схвалюють, коли жінка працює у цьому віці, 54,1% не схвалюють працю чоловіка після 70 років). Узагалі цей стереотип дуже поширений і в інших європейських країнах (Франція, Словенія, Угорщина, Бельгія), але для таких соціально орієнтованих країн, як Данія і Норвегія, присутність цього стереотипу в уявленнях людей стосовно вікових обмежень праці вже не є типовою. Лишень кожен шостий мешканець цих країн не схвалює, коли чоловік працює після 70 років, і щоп’ятий — стосовно жінки цього віку. У такому напрямі потрібно трансформувати й уявлення населення України стосовно праці людей похилого віку.

Висновки

На наш час пенсіонери — це велика соціальна група у складі населення України, яка потребує проведення спеціальної, науково обґрунтованої соціальної політики щодо організації їхньої життєдіяльності з урахуванням нових реалій: збільшення тривалості життя, досягнень медичної науки у лікуванні захворювань, які є типовими для людей похилого віку, досвіду та досягнень соціально зорієнтованих країн у царині організації соціальної допомоги людям “третього віку”. Зараз кожен п’ятий городянин та кожен четвертий мешканець сільської місцевості мають статус пенсіонера. Але матеріальні умови життя цієї соціальної групи дуже важкі. За індексом рівня життя людей похилого віку у 96 країнах (Global Age Watch Index 2014) Україна посідає 82 місце.

Більшість пенсіонерів України живуть у складі розширеної родини, що є сімейним укладом *традиційних суспільств*. Цей феномен українського життя в умовах зубожіння значної частки населення тільки погіршує економічний статус пенсіонерів. Половина пенсіонерів, які живуть у родині із найнижчим доходом на одного члена сім’ї (до 1000 грн), перерозподіляють якусь частку своєї пенсії на користь родини. Тому проблема підвищення якості життя пенсіонерів — це *комплексна проблема, тісно пов’язана із необхідністю поліпшення рівня життя всього населення України, що передусім потребує підвищення вартості робочої сили*.

За умов нестачі матеріальних ресурсів для нормального життя значна частина пенсіонерів хотіла б мати додатковий заробіток. Цієї можливості бракує більш ніж третині пенсіонерів. Досвід країн із розвинутою економікою демонструє, що економічно вигідно утримувати активну та працездатну частину літнього населення країни в різних секторах економіки. *В Україні, державі з українським низьким пенсійним забезпеченням, такий підхід*

може допомогти ще працездатним пенсіонерам розв'язати проблему гідного рівня життя в літньому віці.

У суспільній свідомості в Україні досі побутує уявлення, ніби багатьом пенсіонерам матеріально допомагають діти, що не відповідає дійсності. Коли пенсіонери живуть окремо від своїх дітей, допомога з боку останніх — вкрай рідкісне явище (2–3%). Навіть коли якийсь перерозподіл ресурсів на користь літніх людей відбувається у разі спільного проживання, це стосується тільки відносно благополучних у плані матеріального добробуту сімей. Ці факти вимагають від держави принаймні підвищення пенсій літніх людей, адже в умовах низьких доходів у більшості населення допомога з боку дорослих дітей внеможливіюється.

Населення практично всіх європейських країн, що брали участь в опитуваннях (населення України в тому числі), бажає розпочати свою пенсійну кар'єру значно раніше, ніж передбачено їхнім пенсійним законодавством. Це явище пов'язане з такими цінностями постмодерного суспільства, як бажання і в похилому віці мати цікаве, повноцінне життя й розвиватися особистісно, радіючи життю. Тому *українському уряду належить зрештою вдаватися до непопулярних дій стосовно підвищення пенсійного віку. Це загальносвітова тенденція; в цій царині економічні вимоги зазвичай не збігаються із мріями та настроями населення будь-якої країни.*

Джерела

Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні-червні 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/5651-osnovni-pokazniki-riv>.

Населення України. Імперативи демографічного старіння. — К. : АДЕФ-Україна, 2014. — 288 с.

Населення України — 2003. Щорічна аналітична доповідь. — К. : Держкомстат України ; ІДСД НАНУ, 2004. — 342 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — Т. 2. — 410 с.

Пенсійний фонд України [Електронний ресурс] : офіц. веб-сайт. — Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=234133>.

Global AgeWatch Index 2014 [Electronic resource] : Executive summary. — Access mode : <https://www.ageinternational.org.uk/Documents/GlobalAgeWatchIndex2014-ExecSummary2>.